

**Дослідницькі підходи до визначення
та аналізу лінгвістичного явища "концепт"
(на матеріалі німецької мови)**

У статті розглянуто проблему визначення такого поняття когнітивної лінгвістики як "концепт" (на матеріалі німецької мови). Проаналізовано основні підходи до аналізу та вивчення даного лінгвістичного явища. Встановлено, що "концепт" постає як стає ментальне утворення, яке збережено у свідомості людини, яким можна оперувати залежно від комунікативної ситуації.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, концепт, вербалізація.

В статье рассмотрена проблема определения такого понятия когнитивной лингвистики как "концепт" (на материале немецкого языка). Проанализированы основные подходы к изучению данного лингвистического явления. Установлено, что "концепт" предстает как устойчивое ментальное образование, которое сохранено в сознании человека, и которым можно оперировать в зависимости от коммуникативной ситуации.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт, вербализация.

The article considers the problem of the defining such notion of cognitive linguistics like a "concept" (in German language). It is analyzed the main approaches to the study of this linguistic phenomenon. It is established that a "concept" is presented as a stable mental formation, which is stored in the human mind and can be operated depending on the communicative situation.

Key words: cognitive linguistics, concept, verbalization.

У руслі когнітивної парадигми наукового знання увагу дослідницьких інтересів привертає когнітивна функція мови, розгляд якої пов'язаний з виявленням різних способів структурування знань, їхнього збереження й передачі засобами мови. У цьому зв'язку категоризація як спосіб пізнавальної діяльності людини й формування знань припускає, з одного боку, володіння структурами знань і їхніх характеристик, а з іншого, процес віднесення різних об'єктів до тієї або іншої категорії, що одержує репрезентацію в мові.

Одним з центральних понять когнітивної лінгвістики є концепт. Перш за все, для того, щоб визначити як розуміють поняття концепт в німецькій мові звернемося до лексикографічних джерел.

"Metzler Lexikon" наводить наступне визначення терміну "Konzept": "In der kognitiven Linguistik, insbesondere der Semantik, mentale Informationseinheit im Langzeitgedächtnis, in der bzw. über die Menschen ihr Wissen über die Welt abspeichern, organisieren und kategorisieren, und damit ein elementarer Baustein der Kognition", тобто поняття у когнітивній лінгвістиці, особливо семантиці, ментальна інформаційна одиниця у довготривалій пам'яті, у якій чи через яку люди зберігають свої знання про світ, організовують їх та категоризують; елементарний елемент когніції. Реальний світ переведено у ментальному представленні у концепти, при цьому відбувається абстрагування від конкретних властивостей об'єктів; ці концепти відображають світ від "приблизно" до "дуже добре". Так концепт HUND спрощено виглядає так: Tier, hat einen Schwanz, bellt, kann (тварина, має хвіст, гавкає, може вкусити) [1].

Якщо звернутися до лексикону "Meyers Großes Konversations-Lexikon", то можна знайти наступне визначення "Konzept": "(lat. conceptum, Kladde), Entwurf eines Schriftstückes im Gegensatz zur Reinschrift; auch Niederschrift eines zu haltenden Vortrags, einer Predigt etc., die ein vorsichtiger Redner zu seiner Sicherung vor sich liegen hat" [2]. Тобто даний термін походить від латинського і за основу має поняття "Kladde – der erste flüchtige Entwurf einer Schrift" (перший чорновий варіант або нарис рукопису). При цьому наведено наступні приклади вживання даного терміна в словосполученнях: jemand aus dem K. bringen, ihm das K. verrücken, soviel wie die Ordnung seiner Gedanken stören, seinen Plan verwirren; aus dem K. kommen, irre werden, stocken, де дана лексема виступає у переносному значенні.

Посилаючись на словник "Agricola", можна виділити такі словосполучення з лексемою "Konzept":

1) etw" im Konzept ausarbeiten, schreiben; etw. ins Konzept (ins unreine) schreiben [einen Vortrag aus dem Konzept ablesen];

2) (übertr.) jmdm das [ganze] Konzept (umg.; seine Pläne) verderben (зруйнувати чийсь плани); jmdn aus dem Konzept (umg.; aus der Fassung) bringen; [leicht] aus dem Konzept geraten, kommen (umg.; sich [leicht] verwirren lassen) ([легко] заплутатись, спантеличитись) [3].

У фразеологічному словникові В. І. Гаврися зазначається, що вираз j-n aus dem Konzept bringen уживався в переносному значенні ще в XVII столітті. Походження його таке: якщо хтось виступав з промовою, використовуючи конспект або вивчивши його напам'ять, а присутні переривали його реплікою чи запитанням, то це заважало промовцеві і він втрачав хід думок. Звідси й переносне значення виразу: збити з пантелику; викликати збентеження; вивести з рівноваги

кого-небудь. Аналогічно відбувався процес переосмислення виразів aus dem Konzept kommen, j-m das Konzept verderben та ін. [4, с. 397].

У словникові "Wahrig" визначається "Konzept" як:

1. erste Niederschrift, erste Fassung, Plan, Entwurf (перший (попередній) запис, виклад; перше (-ий) формулювання, варіант; план; начерк, ескіз, проект). Der Aufsatz ist im Entwurf fertig (твір у чорновому варіанті готовий);

2. Vorhaben, Plan (намір, плани, план) das passt mir nicht in mein Konzept (це не входить у мої плани);

3. aus dem Konzept (fig.; umg.) in Verwirrung; jemanden aus dem Konzept bringen – вивести когось з рівноваги; aus dem Konzept kommen – зняковіти, збентежитись [5].

Duden надає наступні синонімічні лексеми до поняття концепт:

1. Entwurf, Exposé, Rohentwurf, Rohfassung, Rohschrift, Schema, Skizze; (schweizerisch) Sudel; (landschaftlich) Kladde;

2. Kurs, Plan, Programm, Vorgehensweise; (umgangssprachlich) Fahrplan [6].

Отже, на основі зазначених словникових тлумачень лексема "Konzept" має такі основні значення: проект, план, ескіз; чорновий варіант; задум, ідея; плани (які можна зруйнувати, у які можна не вписуватися, які можна порушити тощо); у переносному значенні "збити з пантелику", перервати хід думок тощо. Крім зазначеного, поняття лексеми "Konzept" трактується за посередництвом лексем Absicht, Entwurf, Skript, Umfangung, Vorhaben, vorläufige Aufzeichnung.

Порівнявши наведені визначення, робимо висновок, що поняття "Konzept" у німецькій мові має загальноживані значення та термінологічне. Суттєва відмінність полягає у тому, що у загальноживаному значенні лексеми "Konzept" вміщена футуральна перспектива (задум, план, проект, щось зробити чи запланувати, здійснювати щось у задуманий спосіб, діяти за визначеним сценарієм тощо). Термінологічне значення в лінгвістичних лексиконах знаходимо наступне: "Загальне змістово-референційне уявлення, яке у свідомості/пам'яті людини пов'язано зі словом, мовним виразом; ментальна інформаційна одиниця збереження знань. Також поняття (auch Begriff)" [7, с. 164]. Тобто "Konzept" (на основі наведених визначень) постає як стале ментальне утворення, яке збережено у свідомості / пам'яті людини, яким можна оперувати, яке можна активізувати (викликати з пам'яті) залежно від комунікативної ситуації, наведені визначення наукового поняття "Konzept" "закріплюють" за концептом статус ментальної одиниці, яка відображає суттєві ознаки об'єктів та зберігає їх у свідомості людини. У цих визначеннях відсутня вказівка на взаємозв'язок концептів, адже

вони не зберігаються незалежно один від одного, а утворюють концептосистеми чи концептополя з різним видом залежностей у межах системи чи поля.

Це виводить нас на поняття структури концептосистеми, концептополя чи самого концепту, оскільки змістове наповнення концепту містить взаємозв'язок різних концептуальних ознак, які можуть набувати статус мікроконцептів у структурі макроконцепту.

Серед способів представлення структури концептів звертаємо увагу на поширені у німецькомовних дослідженнях поняття "схема", "план". М. Шварц зазначає, що репрезентовані у довготривалій пам'яті концепти являють собою основні одиниці когнітивних структур та зберігаються у комплексних ментальних схемах. Це означає, що концепти зберігаються у пам'яті не ізольовано, а у взаємозв'язку з іншими концептами, та когерентно відображають аспекти різних сфер діяльності [8].

На цьому положенні, зазначає далі М. Шварц, базується теорія схеми (Schema-Theorie). Поняття "схема" (німецьке слово Schema перекладається як схема, шаблон, трафарет) було введено Бартлетом у 1932 році у його психологічній теорії пам'яті та означало структуровані сфери знань у довготривалій пам'яті. Пізніше це поняття було підхоплено дослідниками штучного інтелекту та психологами-когнітивістами. В загальних рисах теорію схеми (Schema-Theorie) М. Шварц пояснює так: люди зберігають у довготривалій пам'яті ментальні репрезентації різних сфер діяльності. Схеми є комплексними структурами знань, які репрезентують досвід людини, здобутий нею протягом життя [8].

Схеми є передумовою (Voraussetzung) та у той же час результатом усіх процесів обробки інформації; як комплексні організаційні одиниці вони є основою для всіх концептуальних процесів та зображуються у формі мереж (Netzwerken), де концептуальні одиниці як змінні чи слоти виявляють загальні стереотипні характеристики (Defaults). Змінні у процесі розуміння (Verstehensprozesses) заповнюються конкретними значеннями (Werten, Fillers). Наприклад, GEBEN-Schema містить три концептуальні змінні (Konzeptvariablen): X (той, хто дає), Y (той, кому дають) та Z (те, що дають). Залежно від ситуації змінні конкретизуються: Martin gibt Birgit das Buch [1, с. 87–88].

Під час обробки інформації активізується схема, за допомогою якої інтерпретується стан справ (Sachverhalt). Так обличчя розпізнається навіть тоді, коли помітне лише око або обличчя наполовину прикрите. Комплексні схеми репрезентують стандартні ситуації чи дії та мають ієрархічну будову. Схеми дій (Handlungsschemata), наприклад, містять сцени, які у свою чергу складаються з низки подій.

Останні розкладаються на концептуальні примітиви. Події передбачають ролі та реквізити. Інформація кодується адекватно (консис-тентно – konsistent) обраній схемі. Наприклад, висловлювання *Ich suchte wie wild nach der Fahrkarte, als der Schaffner ins Abteil trat* активізує схему "поїздка потягом" (BAHNFAHRT-Schema). На основі таких схем знань інферуються усі види відсутньої інформації, внаслідок чого неповні послідовності тексту (Textsequenzen) розуміються без будь-яких труднощів [8, с. 89–90].

У сучасній лінгвістичній науці виокремлюються два основні дослідницькі підходи до аналізу концептів: лінгвокогнітивний та лінгвокультуроологічний. Дослідники, які репрезентують лінгвокогнітивний підхід, зокрема О. С. Кубрякова, В. М. Телія, О. О. Селіванова та ін., вважають, що у концептах втілюються не лише поняття, але й знання людини про світ, певні асоціації, які викликає те чи інше слово, а також її особистісні переживання. Концепт, що народжується як образ у свідомості окремої людини, згодом абстрагується до різних уявлень і понять, узагальнюється і зберігається в культурній пам'яті етносу чи народу.

Лінгвокультуроологічний підхід (В. Гумбольдт, Ю. С. Степанов, С. Г. Воркачев та ін.) вибудовується на визнанні культурного концепту як базової одиниці культури, її концентрату. Інакше кажучи, ці підходи розрізняються векторами стосовно індивіда: лінгвокогнітивний концепт – це напрям від індивідуальної свідомості до культури, а лінгвокультуроологічний концепт – це напрям від культури до індивідуальної свідомості.

Відсутність стійкого лексичного позначення (імені) концепту не означає відсутності самого концепту. Концепт, будучи одиницею концептосфери (а не мови), може мати однослівне позначення, а може й не мати його. Лексична об'єктивація стосовно того або іншого концепту – річ зовсім не обов'язкова. Наявність або відсутність концепту ніяк не пов'язане з наявністю або відсутністю в мові номінуючих його одиниць, тому що концепти виникають як результат відбиття дійсності свідомістю й тому залежать від дійсності, а не від мови [10, с. 49].

На думку З. Д. Попової та І. А. Стерніна, відсутність у мові стабільного мовного позначення концепту може бути обумовлено рядом причин: концепт може бути індивідуальним або належати невеликій групі людей (тоді вони будуть мати тільки особисті або групові назви, але не загальні); крім того, концепт може не бути комунікативно-релевантним, тобто не мати потреби в силу тих або інших причин в обговоренні, хоча при цьому він може залишатися структурною одиницею мислення [10, с. 40].

У тому випадку, коли концепт все-таки одержує стійке мовне позначення, ті мовні засоби, які для цього використовувалися, можна позначити як засоби вербалізації, мовної репрезентації, мовного представлення, мовної об'єктивації концепту [10, с. 38].

Концепт можуть репрезентувати різні мовні засоби. З. Д. Попова й І. А. Стернін виділяють наступні засоби вербалізації концептів:

1) лексемами й фразеологізмами зі складу лексико-фразеологічної системи мови;

2) прямими номінаціями (лексемами в прямому значенні);

3) непрямыми, образними номінаціями (лексемами в переносних значеннях), вільними словосполученнями, структурними й позиційними схемами речень;

4) фразеологічними одиницями;

5) синтаксичними структурами;

6) текстами й сукупностями текстів (за необхідності експлікації або обговорення змісту складних, абстрактних або індивідуально-авторських концептів);

7) синонімічними засобами мови, у тому числі евфемізмами, одиницями різних частин мови, пов'язаними з основними лексичними засобами вербалізації концепту (однокорінні слова);

8) пареміями (прислів'ями, приказками);

9) існуючими афоризмами, що розкривають різні сторони концепту;

10) суб'єктивними дефініціями;

11) публіцистичними й художніми текстами;

12) асоціатами на той або інший словесний стимул [10, с. 191].

Дуже важливу роль відіграє семіотична реалізація концептів. Техніка об'єктивації концепту пов'язана зі створенням умов його правильного мовленнєвого тлумачення. Вона є способом експліцитної реалізації концепту конкретно мовною одиницею, яка має з ним номінативний зв'язок поза контекстом. Вона є способом вербального портретування концепту, який черпає свої ресурси в системі та структурі мови (парадигматика). Для дослідника це означає необхідність показати весь комплекс засобів упаковки позамовної інформації, співвіднесеної з концептуальним референтом, позначеним іменем. Вербальна об'єктивація концептуального референту є фактично вибором адекватного імені концепту. Переважна більшість концептів номінуються лексичним шляхом, менша – синтаксичним і фразеологічним.

Лексична об'єктивація концепту є найбільш продуктивним прийомом його реалізації, а точніше – присвоєння йому (прототипного)

імені, зазвичай субстантивного: добро, щастя, радість, влада, рай тощо. Синкретичне ословлення концепту часто підкреслюється через схильність останнього до своєї об'єктивації через рядопокладені одиниці: не можна зрозуміти укр. щастя без кохання, мир без війни, а нім. Ordnung без Unordnung [11, с. 107–108].

На відміну від лексичної синтаксична об'єктивація є одним із аналітичних (дискретних) прийомів вербальної репрезентації певного ментального конструкта через словосполучення (не через речення). А. П. Загнітко наголошує, що одне слово є найпростішим способом вираження концепту, а словосполучення – більш складним у силу того, що воно є розгорнутою номінацією складного об'єкта. Попри те, що синтаксична реалізація є менш продуктивною порівняно з лексичною, проте вона вельми придатна для вираження окремих ідей, що в силу різних причин виявилися не забезпеченими однослівними номінантами і продовжують апелювати до аналітично оформлених одиниць. Наприклад, укр. Софія Київська, Дід Мороз; рос. Тоска-печаль, новый русский; нім. Arbeiter-und-Bauerstaat, Gutter Ton; англ. Boody Mary, Cold War і ін. Ці та інші приклади демонструють чи не найкраще ту істину, що мовні засоби необхідні не для існування, а для повідомлення концепту [11, с. 108–109].

Ще одним прийомом аналітичного втілення концептів є фразеологічна об'єктивація. Така об'єктивація має дві площини: мовну і мовленнєву. Через фразеологічну репрезентацію простежується культурна значущість концепту. Фразеологічні номінації розширюють та доповнюють концептуальний зміст. Основою вербалізації фразеологічних концептів є фразеологічне значення, що складається з системи семем як одиниць плану змісту і сем як семантичних множителів. Дослідження стійких словосполучень на основі семного аналізу дозволяє показати семантичні процеси, що ведуть до формування фразеологічного значення.

Варто зазначити, що не всі з трьох описаних шляхів об'єктивації концептів є однаковою мірою продуктивними. Найбільш розповсюджений серед них – лексичний, який є узуальним прийомом виведення концептів на поверхню. Проте всі три прийоми мають одну спільну рису: вони є основою регулярної реалізації концепту знаком, що підтримує його у стабільному стані, роблячи загальновідомим. Крім того, важливу роль у репрезентації концепту відіграє й дискурсивна профілізація. Вона здійснюється за рахунок синонімічного, метафоричного, алюзивного і паремійного прийомів [11, с. 109–110].

Отже, можна зробити висновок, що підходи до вивчення концепту базуються на когнітивній і культурній наповненості. Лінгвоког-

нітивний і лінгвокультурологічний підходи до розуміння концепту є взаємодоповнюючими: лінгвокогнітивний концепт репрезентує напрям від індивідуальної свідомості до культури, а лінгвокультурологічний концепт передбачає напрям від культури до індивідуальної свідомості. Концепт має ознаки абстрактності, комплексної будови (це зумовлює його форму), культурної та емоційної наповненості (що характеризує зміст концепту), може визначати межі значення і чітко їх окреслювати, розвиватися.

Література

1. Metzler. Lexikon Sprache / Lexikon Sprache Metzler. [Hrsg. Helmut Glück]. – Stuttgart ; Weimar : Verlag J. B. Metzler. – 2005. – S. 352.
2. Meyers Großes. Konversations-Lexikon [Електронний ресурс] / Großes Meyers. – Режим доступу:
<http://de.academic.ru/contents.nsf/meyers>. – Назва з екрана.
3. Agricola E. Wörter und Wendungen / E. Agricola. – Mannheim ; Leipzig ; Wien ; Zürich : Dudenverlag, 1992. – 818 s.
4. Німецько-український фразеологічний словник : у 2 т. / уклад. В. І. Гаврись, О. П. Пророченко. – К. : Рад. школа, 1981.
Т. 1. – 1981. – С. 397.
5. Wahrig G. Der kleine Wahrig Wörterbuch der deutschen Sprache / G. Wahrig. – München : Mosaik, 1982. – 943 s.
6. Duden-online [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.duden.de/>. – Назва з екрана.
7. Linguistische Grundbegriffe: Wörterbuch / [Hrsg. Ulrich Winfried]. – Berlin; Stuttgart : Gebrüder Bornträger Verlagsbuchhandlung, 2002. – S. 164.
8. Schwarz M. Einführung in die kognitive Linguistik / Monika Schwarz. – Tübingen : Francke, 1992. – S. 89–90.
9. Карасик В. І. Концепт як категорія лінгвокультурології / В. І. Карасик // Звістки Волгоградського державного педагогічного університету. – Серія "Філологічні науки". – 2002. – № 1. – С. 14–23.
10. Попова З. Д. Очерки по когнитивной лингвистике / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж : Джерела, 2001. – 192 С.
11. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А. М. Приходько. – Запоріжжя : Прем'єр, 2008. – 332 с.